

AZERBAJYCAN TÜRKÇESİ METİNLERİNDE CÜMLE ÜSTÜ BİRLİKLER VE UNSURLARININ BAĞLANMASINDA SENTAKS ARAÇLARININ ROLÜ

The Rule of Syntax Tools in Azerbaijan Texts

Kenan BEŞİROV*

Özet: Cümle üstü birlikler çağdaş dilbilimin yeni ve en önemli alanlarından biridir. Cümle üstü birliklerde cümleler en küçük anlam etrafında bir araya gelir. Bu topluluğun oluşması için bazı anlam ve gramer kriterleri aranmaktadır. Cümle üstü birliklerin unsurları anlam araçları ve gramer araçları vasıtasıyla irtibata geçer. Gramer araçları morfoloji araçları ve sentaks araçları olmak üzere iki gruba ayrılır. Morfoloji araçları kadar sentaks araçları da önemli görevi haizdir. Sentaks araçları, unsur sırasından, tekrarlardan, aktifleşen öğelerden, zincirleme ilişkiden, paralel ilişkiden oluşur. Bu çalışmada cümle üstü birliğin unsurları arasında ilişki kuran sentaks araçlarının Azerbaycan Türkçesi metinlerindeki fonksiyonundan bahs edilir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, dilbilim, cümle üstü birlikler, sentaks araçları

Abstract: *Phrase types is one the new and important areas of grammar. In phrase types sentences compile around smallest concepts. This group requires some conceptions and grammar criteria. Elements of phrase types interrelate through concept and grammar means. Grammar tools are divided into two groups: morfological tools and syntax tools. Syntax tools are as important as morfological tools. Syntax tools consist of elements, repetitions, activated components, chain of links and parallel link. This paper investigates function of syntax tools in Azerbaijani texts which relates elements of phrase Types.*

Keywords: *Azerbaijani, grammar, phrase types, syntax means*

Cümle üstü birlikler belli sınırları olan, anlam ve sentaks ilişkileri vasıtasıyla bir araya gelmiş cümleler birliğidir. CÜB'ler anlatımın cümleden büyük öyle anlamı tamamlanmış parçalarıdır ki, onları daha küçük anlamı tamamlanmış parçalara ayırmak mümkün değildir. Bu yönüyle CÜB'ler morfemlere benzer. Sentaksın araştırma alanı sadece kelime grupları ve cümlelerle sınırlanmamış,

---

* Dr. – Bakü Kafkas Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

CÜB'leri de kapsamıştır. Günümüzde CÜB'ün yapı ve anlam özellikleri metin sentaksının esas inceleme konularındandır.

CÜB'leri oluşturan unsurlar arasındaki bağlantı değişik araçlarla sağlanır. Bu araçlar **anlam araçları** ve **gramer araçları** olmak üzere iki ana başlıkta incelenir. Anlam araçları: ortak konu, tonlama, ritim, durak, vurgu vb. nden oluşur. (Kazımov 2007: 457) Genel yapı belirsiz bir konunun bağlantılı cümleler vasıtasıyla belirlenmesi, açıklanması üzerine kurulur. Gramer araçları ise yakın anlamda kullanılan kelimeler, kelime tekrarı, anlamlı ve görevli kelime cinsleriyle ifade edilen morfolojik vasitalardan (Kazımov 2007: 459), unsur sırası, tekrarlar, aktifleşen öğeler, zincirleme ilişki ve paralellikle ifade edilen sentaks vasitalarından ibarettir.

CÜB'ün unsurlarının bağlanmasında anlam araçları ve morfolojik araçlarla beraber sentaks araçlarının da rolü büyüktür. Sentaks araçlarını **unsurların sırası**, **kelime grubu** ve **cümle tekrarları**, **öğelerin aktifleşmesi**, **zincirleme** ve **paralel ilişki** oluşturmaktadır.

Unsurların Sırası

Unsurların sırası CÜB'lerde cümlelerin ve cümleler içerisinde öğelerin belli sistemle sıralanmasıdır.

CÜB'ün oluşumunda unsur sırası hem gramer, hem de üslup yönüyle fonksiyon görür. Bu sebeple de unsur sırası edebi dilde cümlelerin oluşmasında önemli rol oynar. Unsur sırası eserin türü ile de bağlıdır. Nitekim edebi nesir ve şiirde unsur sırası farklı olduğu gibi, bilimsel eserlerin unsur sırası da farklıdır.

Unsur sırası hem unsurlar arasında gramer ilişkisinin kurulmasına, hem de anlamın kuvvetlenmesine yardımcı olur. CÜB'ü oluşturan her bir cümlede öğelerin sırası kadar, cümlelerinin sırası da CÜB'ün oluşumunda önemli görev alır. Bu sebeple de **sıra** kavramıyla hem öğelerin, hem de CÜB cümlelerinin sırası kastedilir. Şöyle ki, CÜB'ler fonksiyonları farklı olan giriş, gelişme ve sonuç cümlelerinden oluşmaktadır. Girişte belirsiz bir anafikir bulunur, sonra gelen cümleler bu belirsiz anafikri değişik yönleriyle açıklar, tamamlar. İşte bu açıklama, tamamlama sürecinde giriş cümleden sonraki cümlelerin yapısında belli değişiklik görülür, cümle **yer değiştirmeye** (Efgan Abdullayev 1988: 103) uğrar.

CÜB'de ilk cümle birliğin temelidir, çıkış noktasıdır, son cümle birliğin özüdür. Fikrin açılması temelden öze doğru gider. Aynen bu şekilde, cümlelerde de temelden başlayan fikir öze doğru açılır ki, bu normal kelime sırasıdır.

Unsur sırası CÜB'ün cümlelerini irtibata geçirir, cümleler arasındaki münasebetleri düzene sokar. CÜB'ün cümlelerinde öge sırasının değiştirilmesi ile öğelerin aktifleşmesi sağlanır. Öğelerin aktifleşmesi CÜB'ün yapısı ile birebir bağlantılıdır. Aktifleşen öğelerle cümle öğelerinin sırası arasındaki ilişki, biçim ve işlevin ilişkisi gibidir. Öge sırasının yer değiştirmesi sonucunda ortaya çıkan öge aktifleşmesi, bir sentaks aracı olarak CÜB'ün oluşmasında anlam, tonlama ve sentaks ilişkilerini sağlar, birliğin cümlelerini irtibata geçirir.

CÜB'lerde cümlelerin sıralanmasının önemini aşağıdaki örnek, güzel bir şekilde göstermektedir:

Giriş	1. <i>Birden onu yaş boğdu.</i>
Gelişme	2. <i>Özünün yétimliyinden daha çoğ atasının fağırlaşması, kişinin yalğızlığı üreyini zogguldatdı.</i>
	3. <i>Başını onun dizine söykeyib hiçğirdi.</i>
	4. <i>Uşag vahtı geribseyib hiçğirdiği kimi hiçğirdi.</i>
Sonuş	5. <i>Atasının titrek ellerinin saçında gezdini his édende bir az tohdadı.</i>

GİZİL¹ CÜB 19

“Oğul ve baba annenin mezarı başında” şeklinde adlandırabileceğimiz GİZİL CÜB 19'un her cümlesi edebi dil kriterlerine uygun olarak, yaygın öge sırasına göre oluşturulmuştur. CÜB'ün kurulmasında da yaygın sıra esastır: ilk cümle **giriş cümle**, son cümle **sonuç cümle**dir. Aradaki üç cümle **gelişme cümleleridir**. Sıra, herbir cümle sonraki cümleye temel oluşturacak şekilde kurulmuştur. Birinci ve ikinci cümleler arasında ters sıralı sebep sonuç ilişkisi vardır. Eğer ikinci cümle olmasaydı, birinci cümledeki “gözleri dolmanın” sebebi anlaşılamazdı. İkinci cümle ile üçüncü ve dördüncü cümleler arasında sebep sonuç ilişkisi vardır. Eğer ikinci cümle olmasaydı, üçüncü ve dördüncü cümlelerde eserin kahramanın neden hıçkırarak ağladığı bilinmez, ilk dört cümle olmasaydı, beşinci cümlede babanın oğlunun saçlarını neden sıvazladığının sebebi ve **tohdadı** kelimesi ile ifade edilen dinmenin, sakinleşmenin ne anlama geldiği belli olmazdı.

¹ İsmayı Şıhlı'nın “Gızıl İlan” (Kızıl Yılan) hikayesi

Çoğu zaman gelişme ve sonuç cümleleri bir değil, bir kaç cümleden oluşur. Bu sebeple böyle CÜB'lerde gelişme ve sonuç bölümündeki cümlelerin de kendi içinde sıralanması önemlidir.

Metin sentaksındaki önemine binaen, **objektif ve sübjektif kelime sırası**² nın fonksiyonu **öğelerin aktifleşmesi** adı ile özel bir bilim dalında incelenmektedir.

Öğelerin Aktifleşmesi³

CÜB'ün cümlelerini bağlayan araçlar arasında öğelerin aktifleşmesi olayını özellikle kaydetmek gerekir.

Dil sisteminin sentaks kısmı **durgun sentaks** (Kamal Abdullayev 1974: 90) (klasik sentaks) ve **gelişmeli sentaks** (Kamal Abdullayev 1974: 91) (aktifleşen öğeler sentaksı) olmak üzere iki kısma ayrılır. Gelişmeli sentaksın öğrenilmesi sayesinde dilin bildirişim imkanlarını⁴, ikili ve tekli anlatımın kurulma tekniklerini anlamak mümkündür.

Öğelerin aktifleşmesi meselesi sistemli şekilde Fransalı dilci A. Weil tarafından araştırılmıştır. O 1884 yılında yazmış olduğu "Eski Dillerde Kelime Sırası (Çağdaş dillerle karşılaştırmalı)" eserinde, normal anlatımda cümledeki anlatımın başlangıcının önce, esas amacın ise sonra belirtildiğini ifade etmiştir.

² **Objektif sıra**-edebi dil kurallarına göre oluşturulmuş normal kelime sırası, **sübjektif sıra** ise anlatıcının isteği doğrultusunda, bildirişim gereği bazen cümlede öğelerin yer değiştirmesidir. Bkz. Kamal Abdullayev, **Metn Dilçiliyi**, Bakü, ADU, 1974, s. 99-100.

³ Geniş bilgi için bkz. Efgan Abdullayev, **Aktual Üzvenme ve Metn**, Bakü, Hazar Üniversitesi Neşriyatı, 1988.; Kamil Veliyev, "Cümlenin Semantik Üzvenmesi", **Azerbaycan Dilçiliyi Meseleleri**, Bakü, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1981.; Nabat Abbasova, "Azerbaycan Dilinde Aktual Üzvenmenin Bezi Meseleleri" - **Azerbaycan Dilinde Sintaktik Konstruksiyalar**, Bakü, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1987.; Fikret Elizade, "Aktual Üzvenme Komponentlerinin Funksiyası ve Terkibi", **Azerbaycan Dilçiliyi Meseleleri (Elmi Eserlerin Tematik Mecmuesi)**, Bakü, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1981.; Fikret Elizade, "Cümlenin Aktual Üzvenmesi ve Kontekst", **Azerbaycan Dilinin Grammatik Guruluşu Meseleleri (Elmi Eserlerin Tematik Mecmuesi)**, Bakü, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1981.; Fikret Elizade, "Nıtg Hisselerinin Aktuallaşmasına Dair Bezi Geydler", **Azerbaycan Dili Morfologiyasının Aktual Meseleleri**, Bakü, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1987.; İsmayıl Memmedov, "Polisemantik Sözüñ Aktuallaşmasında Kontekstin Rolü", **Azerbaycan Dilinde Sintaktik Konstruksiyalar**, Bakü, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1987.; Kamal Abdullayev, **Metn Dilçiliyi**, Bakü, ADU, 1974, s. 89-124.

⁴ Dilin bildirişim yönü için bkz. Nizami Hudiyev; Kamal Abdullayev, "Dil ve İnformasiya", **Elm ve Heyat**, N. 5, Bakü, 1981.

(Efgan Abdullayev 1988: 40-42) Bu teori öğelerin aktifleşmesi meselesinin özünü oluşturmaktadır.

Çekoslovak dil alimi V. Mathesius cümlelerin bildirişim fonksiyonunu esas alarak öğelerin aktifleşmesi meselesi ile ilgili çağdaş çalışmaları başlatmıştır. (Efgan Abdullayev 1988: 43-44)

Daha önce de kaydedildiği gibi, belli bir konu etrafında cümlelerin bağlanması CÜB'ün oluşmasına sebep olur. CÜB'ün kurulması irtibatlı cümlelerde öğelerin aktifleşmesi sürecine bağlıdır.

Metin içinde cümleler arasında gramer ilişkisi ve semantik ilişki mevcuttur. Gramer ilişkisi cümlelerin sıralanması ile, semantik ilişki ise anlam bağıllığı ve tonlama ile ortaya çıkar. Cümleler arasındaki fark, metindeki ana fikri ne kadar taşıması ile ölçülür. Bu ise her bir cümlede **bilinen** ve **yeninin** durumuna - neyi ne ölçüde anlatmasına bağlıdır.

“Edebi dil kriterlerine uygun olarak kurulmuş cümlelerde özne (veya özne bölgesi) **bilineni**, yüklem (veya yüklem bölgesi) **yeniyi** teşkil eder.” (Kazımov 2007: 446) **Bilinen** anlatıcıya ve muhataba belli olanı, konuyu ifade eder.

*“**Bilinen** ve **yeninin** her bir cümlede belirtileri kelime sırası ve tonlamadır. Kurallı basit yargı cümlelerinde genellikle **bilinen** başta, **yeni** sonda yer alır. **Bilinen**de ton nisbeten yüksek olur, **yeni** ise nisbeten alçak tonla telaffuz edilir.”* (Kazımov 2007: 446)

CÜB'ün öğelerinin aktifleşmesi, yani **bilinen-yeni** sıralanması metnin semantiğinin öğrenilmesinde önemli rolü haizdir. **Bilinen (tem)**, cümleler arasında semantik bağıllığı sağlar, sonuçta bir cümlede belirsiz olan sonraki cümlede belirli hale gelir. Bu sıralanmada her bir cümlede verilen yeni bilgi **yeniyi (remi)** oluşturur.

*“Metnin oluşma sürecinde anlatım **bilinenden yeniye** doğru ilerler. Çünkü yazılı ve sözlü anlatımda amaç anlatıcıya ve dinleyiciye belli olan **bilinen** değildir. Asıl amaç **bilinenden** bahs etmekle onun hakkında yeni bilgi vermektir. Yeni bilgi cümledeki bildirişimin özüdür, amaç onu dinleyiciye ulaştırmaktır. **Yeni (rem)** adlanan bu kısım fikrin gelişmesine, derinleşmesine, muhatabın yeni bilgi almasına sebep olur ve sonuçta **bilinenin**, duruma, anlatıcının amacına bağlı olarak yeni özellikleri açılır.”* (Efgan Abdullayev 1988: 7-8)

CÜB'de değişik cümlelerin temi ile CÜB'ün genel konusu aynı değildir. Herbir cümlelerin temi onun içinde çözülür, cümlelerin remi vasıtasıyla açıklanır. CÜB'ün konusu ise bağlantılı cümleler birliğinin tamamında şerh edilir. Konunun anlatımı bitince CÜB de bitmiş olur:

Éle bu vaht kend poçtalyonu goltuğunda tahta ğutu doğğazda göründü. O, almanı getirmişdi. Şeherden anasına gönderdiyi alma indi gelib çıhırdı.

ĞIZIL CÜB 23

ĞIZIL CÜB 23 üç cümleden oluşmuştur. Birinci ve ikinci cümleler paralel, ikinci ve üçüncü cümleler ise zincirleme anlam ilişkisi ile birbirine bağlanmıştır. Bu CÜB'ün her bir cümlesinin temi ve remi var. Birinci cümle giriş cümledir. Bu cümlede koltuğunda ahşap bir kutu olan köy postacısının kapıda görünmesi anlatılıyor. Onun niçin geldiği, tahta kutunun içinde ne olduğu hakkında bilgi verilmiyor. Cümlelerin bilineni **éle bu vaht kend poçtalyonu goltuğunda tahta ğutu** (işte bu zaman köy postacısı koltuğunda ahşap kutu olduğu halde), yenisi ise **doğğazda göründü** (bahçe kapısında göründü) öbekleridir. Birinci öbeğe özne bölgesi, ikinci öbeğe ise yüklem bölgesi de demek mümkündür. İlk öbeği, yani **bilineni** okuyunca onun hangi amaçla zikredildiğini anlamıyoruz, ikinci öbek, yani **yeni** okununca zihnimizdeki sorular cevabını buluyor. Demek ki, **bilinen** adını verdiğimiz unsur birçok yönleriyle belirsiz, açıklanmağa ihtiyaç duyan bir unsurdur ve o **yeni** bölgesinde belirlenir, açıklığa kavuşturulur.

Birinci cümledeki **kend paçtalyonu** bilineni ikinci cümlede o zamiri ile karşılanarak her iki cümle bilinenlerinin aynı olması sebebi ile paralel ilişki ile bağlanmışlardır. İkinci cümlelerin bilineni ilk cümlelerin bilineninden farklı olarak yeni bir özellik belirtiyor: “almanı getirmişdi” (elmayı getirmişti). Bu, ikinci cümlelerin **yenisi**dir. Üçüncü cümlelerin bilineni-**şeherden anasına gönderdiyi alma** (şehirden annesine gönderdiği elma) bir önceki cümlelerin yenisinin bir az genişletilmiş şeklinden başka bir şey değildir. Böylece bir cümlelerin yenisinin ötekinin bilineni yapılmasıyla iki cümle arasında zincirleme ilişki kurulmuştur. Alma (elma) artık **bilinendir-temdir**. Bu sebeple de üçüncü cümlede sözkonusu “elma” hakkında yeni bilgi veriliyor: **indi gelib çıhırdı** (daha yeni geliyordu). Bu da son cümlelerin **yenisi-remi**dir. İkinci cümlelerin yenisini teşkil eden **alma** bilgisi belirliliğe kavuşan bir unsur olarak pasifleşmiş, böyle demek mümkünse, “sükuna kavuşmuştur”. Üçüncü cümlelerin temi olan **alma** bilgisi ise artık kendisine rem isteyen, **aktifleşen öğedir**. Onun **aktifleşmesi** yeni bir cümlelerin oluşumunu sağlamıştır.

Cümle bazında bilinen-yeni meselesi hakkında bilgi verildikten sonra, CÜB bazında bu mesele şöyle açıklanabilir: CÜB'ün giriş ve gelişme bölümlerini teşkil eden ilk iki cümleyi okuyan okuyucu, “bahçe kapısında koltuğunda ahşap bir kutu olan köy postacısının görünmesi, bu ahşap kutunun içinde elma olduğu” malumatını aldıktan sonra nihayet sonuç bölümünde – son cümlede en önemli

bilgiye ulaşıyor. Bu bilgi, eserin kahramanın şehirden hasta annesine gönderdiği elmanın annesi vefat ettikten sonra, kahramanın kendisinin köye ulaşmasından sonra gelmesidir. Böylece bu CÜB'ün konusu "elmanın gecikmesi" dir. Demek ki, cümle içinde tem belirsiz bir unsur olduğu ve rem bölgesinde belirlendiği gibi, aynen bu şekilde de, CÜB'lerin giriş bölümünde belirsiz olan bilgi, sonuç bölümünde belirli hale gelir. Hikâyede iki yerde hantal, ne yaptığını bilmeyen sistemin, rejimin eleştirisini görürüz. GİZİL CÜB 23'te de çok ağır çalışan posta sistemi manidar bir şekilde eleştirilmiştir. Öğelerin aktifleşmesinin, bilinen-yeni meselesinin incelenmesinin yazar üslubunun, amacının, eserin bildirişim yönünün daha iyi anlaşılmasına da yardımcı olduğu görülüyor. Her halde, Sovyet döneminde sistemi eleştiren böyle bir hikaye yazmak yazar adına büyük bir cesaret istiyordu.

Yukarıda verilen CÜB örneğinden de anlaşıldığı üzere tem-rem ilişkisi metnin semantik bağlılığını sağlar. Bir cümlede belirsiz olan, sonraki cümlede belirli hale gelir. Böylece cümleler arasında anlam birliği sağlanarak CÜB sağlam bir yapıya, konu bütünlüğüne ulaşır.

CÜB'ün konusunun açılmasında belirsizlikten belirliliğe doğru gelişme sürecinin önemli bir rolü vardır. Giriş kısmındaki cümle ve cümleler belirsiz bir bilgiyi ifade eder. Bu kısımdan sonra gelen cümleler belirsiz bilginin değişik yönleriyle belirlenmesine, açıklanmasına hizmet eder. Belirsizin belirlenmesi süreci CÜB'deki cümleleri zincir halkaları gibi birbirine bağlar. İlk cümleden başlayarak devam eden tem-rem yerdeğişmesi konunun açılmasına sebep olur. Bu özellikleri göz önünde bulunduran araştırmacılar CÜB'de konunun belirsizlikten belirliliğe doğru geliştiğini söylerler (Efgan Abdullayev 1988: 40-42). CÜB'de tem-rem sıralanması konuyu açıklayarak cümle üstü birlikleri oluşturduğu gibi, CÜB'ler de birbirine bağlanarak büyük metinleri oluştururlar.

Cümlelerde bazen **tem** sıfır tekrar şeklinde kullanılır:

"Tem ve remin her ikisinin veya bunlardan birinin açık kullanılışı mümkündür. Bu tür durumlarda, her halde, remin kullanışı önemlidir. Tem ise metnin önceki unsurlarına esasen tamamlanır. Bu durum CÜB'de eksiltili cümlelerin ortaya çıkmasına sebep olur, anlatımın hızını, akıcılığını, düşüncenin daha çabuk ve kolay anlaşılmasını sağlar. Başka bir yönden, temin her defa tekrar edilmesi anlatımı ağırlaştırmanın yanı sıra, okuru da pasifleştirir." (Kazımov 2007: 448)

Anlatımın en az çaba kuralıyla kurulması - birçok meselelerin doğrudan, açık ifade edilmemesi, bu meselelerin zihinde mantıkla tamamlanması okuru aktifleştirir.

“*Rem vasıtasıyla tem: doğa olayları, değişik olaylar, şahıs ve eşyalar, zaman, mekan, ortam vb. hakkında yeni bilgi verilir, çeşitli meseleler vuzuha kavuşturulur.*

***Durgun (klasik) sentaks** ve **gelişmeli (aktüel) sentaks** organik şekilde bağlıdır. Bu sebeple de söz dizimi öğeleri ile aktifleşen öğeler arasında irtibat ve yakınlık kuvvetlidir. Cümle öğelerinden özne ile yüklem arasındaki ilişki ile aktifleşen öğelerden tem ve rem arasındaki ilişki benzerlik teşkil etmektedir. Özne ve yüklemden oluşmuş iki öğeli basit cümlelerde özne-teme, yüklem-reme denk gelir.” (Kazımov 2007: 448)*

Mesela: **Ali geliyor.** - cümlesinde **Ali** tem, **geliyor** remdir. Bu tür cümlelerde tem ve remin yerini değiştirirsek (**Geliyor Ali.**), cümle öğeleri ile aktifleşen öğeler örtüşmez: **geliyor**-tem, **Ali**-rem olur. Fakat bu kelimelerin gramer fonksiyonları değişmeyecektir: **geliyor**-yüklem, **Ali**-öznedir.

“*Çok öğeli cümlelerde cümle öğeleri ile aktifleşen öğeler arasındaki ilişki daha karmaşık hal alır. Cümlenin beş öğesi vardır ve çok öğeli cümlelerde durgun sentaks bu beş öğenin belirlenmesini ister. Öğelerin aktifleşmesinde ise cümle tem ve rem olarak iki kısma ayrılır. Bu tür durumlarda tem-özne bölgesine, rem-yüklem bölgesine denk gelir.*” (Kazımov 2007: 448-449)

“*Klasik sentaksta cümle, içindeki kelimelerin sentaks fonksiyonu kadar parçalara ayrılır. Aktüel sentaksta ise cümle, yargının parçalarına denk gelen iki kısma ayrılır.*” (Efgan Abdullayev 1988: 76)

Herbir cümle mantık vurgusunun hangi öğenin üzerine düşmesine bağlı olmayarak aynı şekilde öğelerine ayrılır. Mesela, **Ali yarın okula gidecek.** cümlesinde mantık vurgusu, amaca bağlı olarak, ayrı ayrı her öğenin üzerine düşürülebilir:

Ali yarın okula gidecek.

Ali **yarın** okula gidecek.

Ali yarın **okula** gidecek.

Ali yarın okula **gidecek.**

Fakat bütün değişmelere rağmen, bu cümlede özne, zarf tümleci, yer tamlayıcısı ve yüklem sırası değişmeyecektir. Öğelerin aktifleşmesinde ise durum farklıdır: mantık vurgusunun hangi öğenin üzerine düşmesine bağlı olarak, yargı değişir ve sonuçta tem ve remin yeri ve dolayısıyla söz dizimi öğeleri ve

aktifleşen öğeler ilişkisi de değişir (İsmayılov 1987: 20-21). “Vurgunun ve kelime sırasının cümle içinde bu şekilde değişmesi anlatıcının dinleyiciye ulaştırmak istediği bildirimsel amaca bağlıdır.” (İsmayılov 1987: 20)

Sözlü anlatımda tonlama, durak, vurgu gibi anlam araçları belirgin olduğu için aktifleşen öğeler kolay tespit edilebilmekte, bildirişim hızlı gerçekleşmektedir. Yazılı anlatımda ise CÜB’in genel anlamını, anafikrini göz önünde bulundurmak gerekir.

“Yazılı anlatımın ayrı ayrı cümlelerinin öğelerin aktifleşmesi bakımından durumunu metnin genel tonlaması ile belirlemek mümkündür. Sözlü anlatımda ise öğelerin aktifleşmesi her cümlelerin kendi tonlamasından anlaşılır. Fakat klasik sentaksın tonlama ile bu tür bir irtibatı yoktur.” (Kazımov 2007: 449)

Metin sentaksı çalışmaları hız kazandıkça dilin bildirişim imkânlarını ve mekanizmasını öğrenme açısından aktifleşen öğeler meselesine de ilgi artmaktadır. Psikoloji, ruhbilim gibi bilim dallarıyla kesişen aktifleşen öğeler alanı bağımsız bir bilim dalına dönüşmekte, bu alanla ilgili bağımsız eserler kaleme alınmaktadır.

“Aktifleşen öğeler meselesinin ve metin sentaksının öğrenilmesi, ister CÜB’ün cümlelerinde, ister birliğin genelinde, bilinen ve yeninin durumunu, anlatıcı ile muhatap arasında iletişimin, bildirişimin nasıl sağlandığını, özelleşme, eksilteli cümle gibi önemli sentaks olaylarını, edebi eserlerde yazar üslubunu ve edebi türün özelliklerini öğrenmeye yardımcı olur.” (Kazımov 2007: 450)

Cümleler Arasında Mantık-Sentaks İlişkileri

Öğelerin aktifleşmesi konusu ile bağlantılı olan bir olay da cümleler arasında görülen mantık-sentaks ilişkisidir. CÜB’lerin unsurları birbiriyle her zaman aynı yöntemle bağlanmaz. G. Kazımov CÜB’ün cümleleri arasında zincirleme ve paralel olmak üzere iki mantık ilişkisi türünden bahsetmektedir (Kazımov 2007: 453).

Zincirleme İlişki

Bu ilişki türünde herbir cümlelerin remi sonraki cümlede tem görevi yapar, cümleler bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlanır. Bu süreçte en önemli görev tekrarların üzerine düşer. Tem rolünü üstlenen rem bazen yakınanlamlı veya gramer değişikliğine uğramış kelimelerle ifade edilir, bazen de değişmeyerek aynen tekrar şeklinde görülür:

“Béle vahtlarda coğrafiyani da unudurduđ. Unudurduđ ki, Hezer ancađ böyük bir göldür” (GÜRCÜ* CÜB 34’ten).

Unudurduđ (unutuyorduk) kelimesi birinci cümlede remi ifade etmiş, ikinci cümlede ise teme dönüşerek onu birinci cümleye bağlamıştır.

Tem ve remin bu şekilde yer değişmesi CÜB içinde olayların birbirine bağlanmasına, konunun açılmasına sebep olur. Her yeni cümlede anafikrin özünü oluşturan bir kelime bulunur ve bu tür kelimeler **yeniyi** ifade eder. Tem ise tekrarlarla, yakınanlamlı kelime ve kelime gruplarıyla, zamirlerle ve eklerle hatırlatılır. Sonuçta cümlede dizi remler oluşur:

1. Sonra **Esmer** hamımızı masanın arħasında oturtdu. 2. **Özü** metbeħe kéçib, bir **boşgab** getirdi. 3. **Boşgabda** ise... İndi de bunu hatırlayanda boğazım ğeherlenir - boşgabda yéddi dene ucuz kağıza bükülmüş **dondurma** var idi - heremize biri. 4. **Esmer** düşüb, **onları** bizimçün almış ve buzdolabının bir küncünde gizletmişdi. 5. O bizi birce **buna** ğonağ éde bilerdi.

GÜRCÜ CÜB 27

Yukarıdaki örnekte birinci ve ikinci cümleler paralel cümlelerdir. İlk cümledeki **Esmer** yenisi ikinci cümlede **özü** (kendisi) zamiri ile ifade edilmiştir. 2. cümlede yenisi olan **boşgab** (tabak) kelimesi ufak bir gramer değişikliği ile – bulunma eki alarak 3. cümlede bilineni olmuştur. Ayrıca 3. cümlede rem görevini yerine getiren **dondurma** kelimesi (“yedi tane ucuz kağıda sarılmış dondurma”), 4. cümlede **onlar**, 5. paralel cümlede ise **bu** zamiri ile ifade edilerek cümleler arasında irtibatı sağlamıştır. GÜRCÜ CÜB 27’nin ikinci, üçüncü ve dördüncü cümleleri zincirleme ilişki ile irtibata geçmiştir. Her cümle bir önceki cümlede içinden doğarak kuvvetli bir birlik oluşturmuş, olaylar birbirine bağlanmıştır. Bu cümleleri zincir halkaları gibi bağlayan kelimeler **Esmer\özü-boşgab-dondurma-onlar\bu** kelimeleridir.

Zincirleme ilişki, anlatımda düşüncenin sürekli gelişimini sağlar. Zincirleme ilişkide kelimelerin değişik gramer biçimleri kullanılır, cümleden cümleye atlayan kelimeler çeşitli değişikliklere uğrar. Bu ilişki tipi tekrarların, yakınanlamlı kelimelerin ve zamirlerin yardımı ile oluşur ve bütün anlatım türlerinde kullanılır.

* Anar`ın “Gürcü Familiası” (Gürcü Soyadı) hikayesi

CÜB'lerde bazen sadece zincirleme ilişki tipi, bazen paralel ilişki tipi, bazen de her ikisinin beraber kullanıldığı görülür.

Paralel İlişki

Paralel ilişki esasında kurulan metinlerde önce CÜB'ün genel anlamını ifade eden bir cümle verilir, sonra bu cümledeki fikir paralel cümlelerde değişik yönleriyle açıklanır, genel fikir kesin anlam ifade eden cümlelere paylaştırılır. Bu tür metinlerde bir cümlenin remi diğer cümlenin temine dönüşmez, genel anlamlı cümledeki fikir genellikle aynı yapı (veya öğelerinin çoğu paralel olan), aynı tipli, aynı kelime sırasına sahip olan cümlelerde bütün yönleriyle açıklanır. Cümleler aynı derecede hem birbirine, hem de ilk cümleye ait olur. Zincirleme ilişkide cümleler metine daha çok bağlı olur, paralel ilişkide ise cümleler daha bağımsız olur. Zincirleme ilişkide her cümlede bir obje ötekini doğurduğu halde, paralel ilişkide bir obje ayrıntılı şekilde anlatılır. Zincirleme ilişkide objeler üst üste birikiyorsa, paralel ilişkide bir obje, anlam olarak, ufak parçalarına ayrılır. Paralel ilişki daha çok tasvir CÜB'lerinde⁵ görülür. Bu tür CÜB'lerde aksiyon, hareket zayıf olur:

1. *Esmer **mühacirlerden** danıştırdı.*
2. *Mühtelif ölkelerde rast geldiği **mühacirlerden**.*
3. ***Bezilerinin** görürsen güzeranı da pis kécmir, amma **hamısının** gözlerinde éyni bir ifade var - geriblik, yalgızlıg ifadesi.*
4. *Men düşündüm ki, belke biz de, Esmer de, men de **mühacirik**.*
5. *Böyükler diyarına uşağlıg ölkesinden gelmiş **mühacirler**.*
6. *Géri gayıtmağ imkanından ebedi mehrum olmuş **mühacirler**.*
7. *Vetenleriyçün geribsemiş **mühacirler**.*

GÜRCÜ CÜB 68

Yukarıdaki CÜB'ün ilk cümlesinde yeni bölgesinde yer alan **mühacir** (muhacir) kelimesi üçüncü cümle dışında geriye kalan bütün cümlelerde hep **yeni** bölgesinde kullanılarak paraleliğin oluşmasına sebep olmuş, aynen tekrar şeklinde kullanılarak edebiliği kuvvetlendirmiştir.

⁵ Tasvir CÜB'leri için bkz. Nuride Novruzova, **Metn Sintaksisi**, Bakü, Tehsil Neşriyatı, 2002, s. 151-156.

Sentaks paralelliği CÜB'ün unsurlarını birleştiren önemli araçlardan biridir. CÜB içinde gramer araçlarının, kelimelerin, kelime gruplarının tekrarı cümlelerin aynı yapıda, aynı ritimle oluşmasına sebep olur.” (Kazımov 2007: 466)

“Paralellik metinler arasında irtibat aracına dönüşür, düşünceyi bir noktaya odaklar, herhangi bir fikri tamamlayarak yenisine başlamak için temel oluşturur.” (Efgan Abdullayev 1988: 161-162)

Sentaks Tekrarları

CÜB'ün anlam ve yapısı tekrarlar olmadan oluşamaz. Unsurlar arasında irtibat kuran önemli bir araç olarak tekrarlar konunun açılmasına, olayların gelişimine ve metnin kapanmasına yardımcı olur. Söz diziminde hem kelime gruplarının, hem de cümlelerin tekrarı mümkündür. Yazarın üslubuna bağlı olarak tekrarların değişik çeşitleri kullanılabilir.

Tekrarlar metni bir konuya odaklar, konunun yazarın isteğine uygun olarak açılmasına yardım eder.

Tekrarlar konunun gelişimine sebep olur. GİZİL CÜB 23 (bkz. “Öğelerin Aktifleşmesi”) örneğinde de görüldüğü üzere, bir cümlemin remi, sonraki cümlemin temine dönüşerek düşünce geliştirilir. Örnekteki **alma** (elma) kelimesi gibi tekrar edilen elemanın anlamı CÜB'ün genel konusu olur ve bu sebeple de o konu etrafında çeşitli objeler bir araya getirilir. CÜB'lerde tekrar olunan kelimeler ve kelime grupları aynı konu etrafında toplanır, onun açıklanmasına hizmet eder.

Kelime Grubu Tekrarı

Aşağıdaki örnekte birinci cümledeki **ilk eşğ** (ilk aşk) sıfat tamlaması ikinci cümlede, altıncı cümledeki **ilk mehebbet** (ilk sevgi) grubu ise yedinci cümlede tekrarlayarak hem cümleler arasında bağlantı kurmuş, hem de CÜB'ün genel anlamını belirlemiştir:

1. *Vüsal, **ilk eşğ**, filan... yalandır.*
2. *Héc vaht men onun **ilk eşği** olmamışam.*
3. *O da benim.*
4. *Düzdü, bir az hoşuma gelirdi.*
5. *Néce déyerler, bir az kesirdim ondan.*

6. Amma **ilk mehebbet**-filan...

7. Həç yadıma gəlmir, mənim **ilk mehebbetim** olub, yoxsa yoh...

GÜRCÜ CÜB 11

Cümle Tekrarı

CÜB'de cümlələrin təkrarı mətnin bütünlüyünü sağlamakla bərabər anafikrin oluşmasına yardım edir:

*Moskva'da ve ölkənin başqa şəhərlərində yaşayan bütün dostlarımı, tanışlarımı həyalıma gətirirdim - yəne bir şey çıxmırdı. **Mühtəlif səbəblərə görə - həç biri ola bilmezdi.** Belkə mənim Bakı tanışlarımdan, dostlarımdan biridir, Moskva'dan gəlir, yoh ki, yoh. **Həç biri ola bilmez,** bircə Cəyhun'dan başqa.*

*Cəyhun kiçik gərdaşımıdır. Moskva'da məmarlıq institutunda ohuyur. Vahtile mən də oranı bitirmişəm. Belkə gələn Cəyhun'dur. **Yoh, ola bilmez,** evvelə srağagün onunla tələfonla danışmışam, ovğatının telh olmasından bildim ki, pulu yohdur. Onun halını yaxşı başa düşürdüm. Özüm də bəle vəziyyətə az düşməmişəm. Moskva'da, évden uzağda pulun gurtara, illah da bayramgabağı. Cəyhun'a dedim ki, darıhmasın, pul göndərəm ona. Çoh da olmasa, hər halda bayram hərcliyi üçün kifayət éder. Odur ki, çetin aqlım kesir, bu söhbətdən sonra Cəyhun lapdan dura gələ Bakı'ya. Bir də ahi gəlsə, daha adını niyə gizlədir?*

*Aqlıma bir fikir də gəldi. Amma bu fikir - ham həyal idi. Géyr-i mümkün şey idi, baş tutan iş déyildi. **Ola bilmezdi.***

GÜRCÜ CÜB 5

Kaynakça

Abbasova, Nabat. "Azərbaycan Dilində Aktual Üzvlənmənin Bezi Məsələləri", **Azərbaycan Dilində Sintaktik Konstruksiyalar**, Bakü: Azərbaycan Dövlət Universiteti Neşriyatı, 1987.

Abdullayev, Efgan. **Aktual Üzvlənmə və Metn**, Bakü: Hezer Universiteti Neşriyatı, 1988.

Abdullayev, Kamal. **Metn Dilçiliyi**, Bakü: ADU, 1974.

Anar. **Səçilmiş Eserləri**, Bakü: Çayıoğlu Neşriyatı, 2004.

Elizade, Fikret. “Aktual Üzvllenme Komponentlerinin Funksiyası ve Terkibi”, **Azerbaycan Dilçiliyi Meseleleri (Elmi Eserlerin Tematik Mecmuesi)**, Bakü: Azerbaycan Dövlət Universiteti Neşriyatı, 1981.

Elizade, Fikret. “Cümlenin Aktual Üzvlnenmesi ve Kontekst”, **Azerbaycan Dilinin Grammatik Guruluşu Meseleleri (Elmi Eserlerin Tematik Mecmuesi)**, Bakü: Azerbaycan Dövlət Universiteti Neşriyatı, 1981.

Elizade, Fikret. “Nitg Hisselerinin Aktuallaşmasına Dair Bezi Geydler”, **Azerbaycan Dili Morfologiyasının Aktual Meseleleri**, Bakü: Azerbaycan Dövlət Universiteti Neşriyatı, 1987.

Gürsoy-Naskali, Emine. **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, Ankara, TDK Yayınları, 1997.

İsmayılov, Bilal. “Rema Vurğusunun ve Mentigi Vurğunun Rolü”, **Elm ve Heyat**, N. 6, Bakü, 1987, s. 20-21.

Kazımov, Gezenfer. **Müasir Azerbaycan Dili**, Bakü: Tehsil Neşriyatı, 2007.

Memmedov, İsmayıl. “Polisemantik Sözüün Aktuallaşmasında Kontekstin Rolü”, **Azerbaycan Dilinde Sintaktik Konstruksiyalar**, Bakü: Azerbaycan Dövlət Universiteti Neşriyatı, 1987.

Novruzova, Nuride. **Metn Sintaksisi**, Bakü: Tehsil, 2002.

Şıhlı, İsmayıl. **Seçilmiş Eserleri**, c. I-II, Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, 1986.

Topaloğlu, Ahmet. **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1989.

Veliyev, Kamil. “Cümlenin Semantik Üzvlnenmesi”, **Azerbaycan Dilçiliyi Meseleleri**, Bakü: Azerbaycan Dövlət Universiteti Neşriyatı, 1981.

Veliyev, Kamil. **Lingvistik Poetikaya Giriş**, Bakü: Azerbaycan Dövlət Universiteti Neşriyatı, 1989.